

P R
O S T
O R

Luigi Zoja

Paranoia

Šílenství, které píše dějiny

Existuje rovněž souvislost mezi dvěma patologiemi, která nebyla dosud dostatečně prozkoumána. Okolnosti vyvolávající davovou paranoi mohou v určitých skupinách vzbudit rovněž *kolektivní psychopatii* – jinými slovy vymizení nejen logického myšlení, ale také morálních principů. Dochází k odlidštění protivníka, s nímž je nakládáno jako s jednolitou masou a na něhož se kolektivně útočí – takový postup je vždy nespravedlivý, i v případě, že by byl některý člen pronásledované skupiny oprávněně považován za viníka. Tato radikální negativní projekce byla v průběhu staletí aplikována na obyvatelstvo kolonizovaných zemí, aniž by vyvolala signifikantní pocity viny; v 19. století se rozšířila i v Evropě a vyvrcholila ve 20. století.

**P R
O S T
O R**

P R
O S T
O R

Luigi Zoja

P R
O S T
O R

Luigi Zoja

Paranoia

Šílenství, které píše dějiny

přeložila Helena Lergetporer

PRAHA | 2024

Questo libro è stato tradotto grazie ad un contributo alla traduzione assegnato dal Ministero degli Affari Esteri e della Cooperazione Internazionale Italiano. / Tato kniha vychází za finanční podpory italského Ministerstva zahraničních věcí a mezinárodní spolupráce.

Luigi Zoja
Paranoia
Šílenství, které píše dějiny

Z nového vydání italského originálu
Paranoia. La follia che fa la storia
vydaného nakladatelstvím Bollati Boringhieri
v Turíně v roce 2023 přeložila Helena Lergetporer.
Vydal PROSTOR, nakladatelství, s. r. o.,
Nad Spádem 649/10, 147 00 Praha 4,
v roce 2024 jako svou 691. publikaci
a 135. svazek edice Střed.
Redakce textu Olga Čaplyginová.
Jazyková korektura Hana Mertová.
Odpovědná redaktorka Lenka Vosičková.
Grafická úprava Toman Design.
Sazba Adam Lederer (ProAL).
Vytiskla tiskárna PBtisk a. s., Příbram.
V českém jazyce vydání první. Stran 640.

Copyright © Luigi Zoja 2011, 2023
Published by arrangement with The Italian Literary Agency

Czech edition © PROSTOR 2024
Translation © Helena Lergetporer 2024
Afterword © Michael Žantovský 2024

ISBN 978-80-7260-597-2

**P R
O S T
O R**

eprostor.com
prostor@eprostor.com
fb.com/nakladatelstvi.prostor

Obsah

Předmluva. Postmoderní zrychlování paranoie	13
Apokalypsa: Zjevení a katastrofa / 13 Jung, Ortega, Zweig: dav ve 20. století / 14 Paranoia a 21. století / 18 MAD 2 / 24 Psychická infekce a sdělovací prostředky / 26 Hérostratos, další archetyp / 28	
Paranoia	31
Aiantovo šílenství	37
1. Co je paranoia?	50
Individuální (klinická) paranoia / 50 Kolektivní paranoia (historicko-kulturní) / 68	
2. Počátky. Mýtus a dějiny	105
Kainova závist / 106 Nepřítel v <i>Aeneidě</i> / 108 Vývoj vztahů mezi paranoií a politikou / 111 Kolumbův blud / 114 Hlas volajícího na poušti. Bratr Antonio Montesinos / 119 Kříž a zájem / 120 Paranoické právo / 124	
3. Evropský nacionalismus. Od kulturní obrody k paranoie	129
Dohlížet a nedůvěřovat / 130 Hrdost a podezření národů / 131 Fantazie u kořenů národního práva / 137 Imaginární rasa / 145 Místo Židů / 151 „Dreyfusova aféra“ / 152	
4. Naivní pronásledovatelé	156
Americká zvláštnost / 157 Černá legenda / 158 Prázdný kontinent / 160 „American exceptionalism“ / 163 „Moby Dick“ / 164 Zakladatelský princip a princip čistoty / 166 Separace kontinentů a zjevný osud / 169 Dobyvačná válka / 172 Španělsko a katolictví / 174 „Válka novin“ / 176 Spojené státy se vylodují v Asii / 179 Břímě bílého muže / 183	
5. Temno nad Evropou	187
Velká je válka / 188 Nuda a čekání / 189 Pandarův šíp a první mrtvý / 191 Podezření roste / 194 Preventivní mobilizace / 201 Železniční jízdní řády jako rozhodující faktor krveprolití? / 205 Kreontova politika / 207 Nezvladatelné vášně / 210 Opět hlasy volajících na poušti / 215 Role masové komunikace / 218 Podezření, přehánění, zvěsti / 222 Belgické martyrium / 230 Italská	

paranoia / 232 Nevídaná krutost a interkontinentální rozsah
války / 234 Ticho po salvách z děl / 237

6. Freud, Keynes a senilní stařec

240

Americký mesiáš / 241 Dogma čtrnácti bodů / 244 Mírová
jednání / 245 Wilsonův sebeklam / 247 Paranoická atmosféra
mírových jednání / 250 Urážka / 253 Arogance / 255
Sémě nové paranoie / 256

7. Siegfried

259

Spásné vysvětlení / 260 Uzákonění paranoického nacionalistického
„práva“ / 261 Konec mnohonárodnostní koexistence / 262
Dýka do zad / 267 Čekání na další temno / 272

8. Žulový fundament a hodina idiotů

276

Hitlerova zjevení / 277 Role Vídně / 278 „Mein
Kampf“ / 281 Zjevení Žida / 285 Další „logické“ pasáže
z „Mein Kampfu“ / 288 Z teoretika hlavou státu / 291 Triumf
netrpělivosti / 293 Padly veškeré překážky / 300 „Kdo dnes ještě
mluví o masakru Arménů?“ / 305 Konečně válka / 308 Definitivní
všemohoucnost / 316 Absurdní kalkul / 322 Sebeopohrbení / 325
Potřeba nepřítele / 328 „Totální válka“ / 333 Poslední zjevení
a propast / 335 Neronův stín / 338

9. Ocelový muž a konečný produkt

342

Stalin: jméno mnoha významů / 343 Charakter / 344 Radikální
nedůvěra / 349 Narážky a utváření vlastní reality / 352 Leninovo
dědictví / 354 Gulag / 356 Jakov a Naďa / 359 Diagnóza
paranoie / 362 Pár každodenních zvyků / 362 Podobnosti s Hitlerem
a vzájemné rozdíly / 364 „Převrácení příčin“: mysl vůdce jako původ
společnosti / 371 Masakry. „Kulaci“ / 373 Masakry. Hladomor na
Ukrajíně i jinde / 378 Masakry. Velká čistka a monstrprocesy / 382
Projev ke dvacátému výročí / 389 „Odnárodnění“ a ideologie
v pozadí / 391 Nepřipravenost na válku / 393 Protiútok a závěr
konfliktu / 399 Podezření zasáhlo Židy / 402 Smrt / 405
Paradoxy paranoického totalitarismu / 408 Poslední otázky / 413

10. Oheň plodí oheň

417

Válečné zločiny a dvojí spojenecká morálka / 418 Kolektivní paranoia
a formy vlády / 419 Letecká válka jako totální válka / 421 Poezie
a romantické nadšení ve vzdušné válce / 424 První bomby druhé
světové války / 425 Tři fáze spojeneckého bombardování / 427
Vyvrácení Douhetových předpovědí / 431 Nálety na Německo / 432
Nálety na Itálii / 435

11. Pořád dál na západ

438

Válka s podřadnou rasou / 439 Válka mezi odlišnými, totální válka / 441 Špatně propočítaný preventivní útok / 445 Nemožnost izolace / 446 Strach z obklíčení / 447 Strategie založená na spěchu / 448 Nedůvěra a promarněná příležitost / 451 Cesta k atomové bombě / 452 Nakažlivá extáze / 454 Okruh možností se dále zužuje / 456 Hirošima / 457 Deník Mičihika Hačiji / 458 Stažení projekcí a setkání s nepřítelem / 462 Opětovná extáze / 463 Nagasaki / 464 Racionalizace / 466 Tajemství / 467 Pozdější ospravedlňování / 469 Tokijský proces / 477 Aiantovo probuzení / 478 Rozloučení s doktorem Hačijou / 480

12. Projekt pro 21. století?

482

Paranoia a nové století / 483 Studená válka / 484 Zmizení sovětského nepřítele / 486 Příchod islámského nepřítele / 488 Paranoia dostává podobu vládního dokumentu / 489 Válka rozpoutaná na základě podezření / 492 Odpovědnost toho, kdo šíří paranoická poselství / 494 Nakažlivost paranoie / 497 Dopady na civilní život / 500

13. Nekonkluzivní úvahy

503

Porozumění zlu / 504 Opět paranoia a psychopatie / 508 Individuum, masa a vůdce / 510 Tři generace masmédií / 513 „The Giant“ / 514 Diktátoři / 515 Vrátit řády / 518 80 %? / 521 Intelektuálové a lid se zřikají morálky / 528 Proč moderní doba nabízí paranoi nový prostor / 533 Vztah k -ismům / 536 Paranoický výnos / 541 Ilegální revolucionářské skupiny / 543 Kontinuita mezi limitovanými agresemi a genocidami / 547 Přijetí odpovědnosti a negacionismus / 550 Kdo vyhrál? / 553 Odzbrojování a historiografie / 555 Básně a hymny / 559 Pomníky / 560 Otevřené rozpory / 565 Několik příkladů každodenní paranoie / 566 Lhostejnost a Evropa / 568

Jagovo našeptávání

571

Na okraj paranoie. Doslov Michaela Žantovského 583
Seznam literatury 591
Jmenný rejstřík 625

Předmluva

Postmoderní zrychlování paranoie

Apokalypsa: Zjevení a katastrofa

Apokalypsa je židovsko-křesťanský narativ rozšířený jak v antice, tak i v následujících epochách. Tento termín se používá i ve třetím tisíciletí a významově odráží zrychlování kolektivních paranoí. Apokalypsa doslova označuje něco, co vychází na povrch, stav, kdy se od-krývá (*apo-*) něco, co bylo předtím zahaleno (*kálypsis*).

V západních jazycích bylo toto řecké slovo v praxi překládáno jako „zjevení“: Bůh – či jiná vyšší bytost – sděluje lidem pravdy. Toto sdělení se může týkat konečného osudu lidstva: potrestání zlotřilých a odměnění spravedlivých. Nejznámějším textem tohoto druhu je Zjevení svatého Jana, jež je součástí Nového zákona a popisuje především katastrofy.

Proto ztratilo slovo „apokalypsa“ svůj původní význam „zjevení“ a v současnosti označuje obrovské pohromy. Nebudeme se zde zabývat apokalypsou v náboženském smyslu. Ani v postmoderním významu ekologické katastrofy. Nás zajímají naopak sílící ořesy kolektivního myšlení, k nimž docházelo od počátku 20. století.

Narativy apokalypsy, jež se objevovaly v nejrůznějších epochách i kulturách, odpovídají určitému archetypálnímu vzoru a stejně tak mohou generovat nejrůznější mýty. Projevují se ve snech či vizích výjimečných osobností: vůdců, panovníků, světců hovořících ve jménu kolektivu.

Než se odvážíme na tenký led moderní apokalypsy, dáme nejprve slovo Jungovi a dvěma z nejvýznamnějších evropských autorů první poloviny 20. století.

Jung, Ortega, Zweig: dav ve 20. století

V přednáškovém cyklu *Psychologie a náboženství* načrtl Jung „psychologické dějiny“ západní religiozity.¹ Co člověk nedokáže ovládnout ve své psýché, je vnímáno jako něco vnějšího (tj. jde o projekci). Nejmocnější psychické faktory jsou označovány jako „božstvo“ nebo bůh. Jsou projektovány daleko a vysoko právě proto, aby tak byla vyjádřena jejich nadřazenost – už od dob antiky byly hvězdy pojmenovávány po bozích. Po rozšíření křesťanského monoteismu se chaotická mnohotvárnost pohanství zredukovala na jediný

1/ Jung, *Psychologie und Religion* (1940), přednášky byly původně napsány v angličtině a prezentovány v roce 1937 na Yaleově univerzitě v rámci cyklu přednášek Terry Lectures.

faktor; v moderní době se nebesa vyprázdnila a začala být předmětem vědeckého zkoumání. Faktory přisuzované bohu se vrátily do mysli člověka, který tak posílil svou schopnost vnitřního soustředění, racionalitu, sílu vůle. Toto relativní rozšiřování vědomí však nemůže pokračovat až k asimilování veškerých psychických dynamismů, včetně takzvaného nevědomí – když se o to Nietzsche pokusil, zbláznil se.² I sny toho nejlogičtějšího člověka si zachovávají původní iracionalitu. Naše bohem opuštěná epocha trpí bezmocí a zároveň osamělostí. Nahrazuje je pouze tím, co Jung nazývá *hybris* (pýcha či inflace) vědomí; nebo – v době po Jungovi – regresí k náboženským fanatismům.

Největší španělský filozof Ortega y Gasset v době mezi oběma světovými válkami prorokoval, že protagonistou dějin se stane dav.³ Od konce 19. století role davů podle všeho sílila. Davy se však nestaly středobodem moci – alespoň ne více než v jiných obdobích –, nýbrž jen středobodem narativů. Velká část kolektivního diskurzu o nejvyšších hodnotách se vztahovala na lid – tato abstraktní koncepce se však značně lišila od reálného davu. Židovsko-křesťanský monoteismus, jenž v předchozích epochách dominoval dějinám Západu, a vrcholnou formu postmoderního laicismu od sebe dělí zhruba stoleté období, které můžeme označit jako demoteismus.⁴ Jung si povšiml, jak se náboženský faktor – ještě než zmizel v bezvýhradném sekularismu – promítl do společnosti a politiky, čímž je intoxikoval. Jeho popis se pohybuje mezi oběma póly náboženství a laicismu. Dnes už tuto éru dokážeme lépe identifikovat jako jakési mezidobí, kdy byl „lid“ pozvednut na oltář a nahradil boha. Toto přesvědčení razila

2/ Tamtéž, s. 111–115.

3/ Ortega y Gasset, *La rebelión de las masas* (1930), česky *Vzpoura davů*, Portál, Praha 2018.

4/ Zoja, *Psiche*, Bollati Boringhieri, Turín 2015, 3. kap.

pravicová i levicová politická hnutí, jejichž existence se časově shodovala s dobovými událostmi: především s pádem komunismu coby komplexní entity a jeho největšího představitele, Sovětského svazu.

Dvacátého třetího února 1942, v době, kdy zbožštění davů dostoupilo svého vrcholu, spáchal sebevraždu Stefan Zweig. Nedlouho předtím napsal v předmluvě ke knize *Svět věrejška*, že se jeho životem „přehnali všichni ti sinalí oři apokalypsy“.⁵ Přehnaly se přes něj velké davové ideologie: fašismus, nacismus, komunismus a – coby společný rys a největší mor ze všech – nacionalismus, jed evropské kultury. Zweig v době slučoval všechna traumata své doby a předpověděl to, co později konstatovali nejrůznější historikové: komunistické země – nebo alespoň Stalinův Sovětský svaz – se budou moci udržet jenom tak, že na třídní boj přenesou řadu fašistických aspektů boje mezi národy.

Po relativním míru, prosperitě a bezpečnosti v 19. století hodlaly nové politické směry ve 20. století „stvořit nového člověka“. Zůstaly však u první fáze, usmrcení milionů „starých lidí“. Tato touha po obnově v Evropě nevedla ke zrození lepšího člověka, nýbrž ke světovým válkám a hromadnému vraždění. Hlavní roli již nehrál laicismus a racionalita, ale paranoické myšlení, které může získat převahu – u jednotlivce často, u masy téměř vždy, jak tvrdil Nietzsche. V této situaci „jsme přesvědčeni, že určití lidé [nebo, jednáme-li jako dav, nepřátelské skupiny] mají všechny ty špatné vlastnosti, které sami v sobě nenacházíme“.⁶ O tom se přesvědčíme v první kapitole. Myšlení a citění jsou individuální psychické procesy. Korektní myšlení nemůže probíhat v tisíci myslích najednou, a pokud ano, pak jedině za cenu zjednodušování

5/ Zweig, *Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers* (vydáno posmrtně ve Švédsku, 1942), česky *Svět věrejška. Vzpomínky jednoho Evropana*, Malvern, 2019, s. 7.

6/ Jung, *Psychologie und Religion*, cit., s. 89.

a deformování, jež tomuto myšlení propůjčují nerozeznatelnou a chorobnou podobu. Totéž platí i pro city.

Podle Junga neexistuje standardní průběh analýzy a jakéhokoli „uzdravování“ myslí, který by byl pro všechny stejný – naopak, jde o „proces individuace“, v jehož rámci se rozvíjí osobní potenciál. To znamená, že čím více je nějaké myšlení masifikováno, tím více se vzdaluje ideální psychické rovnováze.

Pro Zweiga byl hlavním jezdcem apokalypsy nacionalismus. Evropské země neustále „zvyšovaly dávku“ této duševní nákazy a tímto způsobem dospěly k rasismu a fašistickým ideologiím. Doplnění identity jednotlivce o skupinovou identitu je samo o sobě přirozenou potřebou (jež sílí v obdobích krize, jakým byly obě světové války i dvacetiletí mezi nimi). Tento instinkt existuje už u zvířat, která tvoří stáda, aby se mohla účinněji bránit proti svým přirozeným nepřátelům.

Evoluce tento instinkt v člověku posílila a selektovala, jelikož jeho výhody rostou přímo úměrně s rozměry společnosti. Diktátorské systémy ho v zájmu utvrzení vlastní moci ještě dále rozvíjely pomocí propagandy. Výsledkem je to, co Jung nazývá psychickou inflací. V *Paranoii* uvidíme, že „blahodárné účinky“ davového sebeoslavování působí jako kolektivní droga.

Svět včerejška byl napsán v letech 1934–1942 a stal se jednou z nejslavnějších autobiografií 20. století.⁷ Podstata Zweigova tušení byla bohužel správná. Nemohl to vědět, ale když v lednu 1942 dokončoval svou knihu, právě probíhala takzvaná *Wannseekonferenz*: nejzávažnější politické rozhodování všech dob, v jehož rámci byla naplánována likvidace všech Židů.

7/ Zweig, *Svět včerejška*, cit.

Paranoia a 21. století

Nyní přejdeme k vlastnímu textu.

Jedenáctého září 2001, kdy byla při teroristickém útoku zničena „dvojčata“, jsem bydlel v New Yorku. Začal jsem studovat vše, co souvisí s paranoií, a pustil se do psaní této knihy. Byl jsem šokován, ale ve skutečnosti to nebylo kvůli zmíněnému atentátu – existence paranoického islámského fundamentalismu už byla známa. Nová byla naopak kolektivní paranoia, která mne vmžiku obklopila. Všichni se nakazili tím, čemu Jung říkal psychická infekce. Okamžitě se vyrojily zvěsti, jež spontánně vznikají v situacích kolektivního poplachu – šlo o návrat k orální kultuře, který zkoumal Marc Bloch během první světové války. Dům, v němž jsem bydlel, se nacházel mimo Manhattan, v zeleni, poblíž velkého umělého jezera, jednoho z hlavních městských zdrojů vody. Podle zmíněných „zvěstí“ je prý teroristé otráвили. Po nějaké době doznala tato zkazka jistých změn – nepoužili prý jed, ale LSD, aby největší americké město zešílelo. Tato představa byla pro kolektivní imaginaci zjevně zajímavější. Šlo o fámou, jedinou novinkou bylo, že na ní dobře vydělali prodejci minerálek. Symbolicky to však byla pravda – vypadalo to, jako by obyvatelé New Yorku žili v halucinacích, stejně jako konzumenti LSD.

Jedenácté září bylo jediným útokem na kontinentální území Spojených států. Mělo za následek, že se USA vydaly válčit do dvou vzdálených zemí, Afghánistánu a Iráku. Ačkoli jejich ozbrojené síly tvoří polovinu veškerých ozbrojených sil na světě, uvízly tam na téměř dvě desetiletí jako v pasti: šlo o nejdelší válečné konflikty v dějinách USA.

Tímto konstatováním se dostáváme k jádru problému: pokud se paranoia projeví nikoli v individuální a klinické rovině, nýbrž v kolektivní mentalitě, šíří se jako psychická infekce a lidé kvůli ní ztrácejí smysl pro proporce. Orální komunikace vše jenom zhoršuje, protože kvůli své extrémní

variabilitě rozsévá paniku. Velké sdělovací prostředky by teoreticky mohly kvalitu informací zlepšit. V praxi liberálních ekonomik jsou však vlastníky masových médií velcí podnikatelé, kteří mají v první řadě zájem na posílení své moci. Výjimečně v Evropě, častěji pak na jiných kontinentech patří tyranům, kteří média využívají ke kontrole obyvatelstva, nikoli k jeho informování. Nástup internetu zlomil monopoly tisku a rozhlasových a televizních společností – sdělení již přísně nerozlišuje mezi zdrojem a příjemcem zpráv, šíří se oběma směry a do tohoto procesu se může zapojit kdokoli. Používání internetu v zásadě rozšiřuje přístup k vědění téměř donekonečna. V praxi však absence limitů vede ke zneužívání a relativizaci pravdy.

Paranoia by v podstatě neměla být zkoumána jako klinický, ale mnohem spíše jako etický problém. Nejstarší mechanismus psychické obrany spočívá v hledání příčin zla výhradně mimo nás, a ne v nás – proto člověk raději falšuje fakta a vinu za ně svaluje na nějakého obětního beránka. Morální dopad tohoto procesu je natolik univerzální, že se týká nás všech, v jakékoli době, počínaje prostými rodinnými hádkami (vzájemné obviňování manžela a manželky či rodičů a dětí) až po blouznění, které vedlo Hitlera k obviňování Židů z mocenských konspirací a Stalina k tomu, aby tytéž snahy přisouval „buržoazii“. Tyrani se ani nepokoušejí podat důkaz svých nařčení, hlavní je, aby bylo dosaženo nikoli politického, nýbrž psychologického výsledku, totiž nasměrovat ven agresivitu davu utlačovaného tyranským režimem.

U problému, který může mít zcela ničivé následky, má zásadní význam možnost, jak mu zabránit, tedy antiparanoické procesy. Paranoia se bohužel dokáže šířit téměř okamžitě prostřednictvím „psychické infekce“. V minulém století – především skrze veřejná shromáždění – se tak dělo doslova masově; nebo prostřednictvím primitivních a zjednodušujících sdělovacích prostředků. Dnes k tomu dochází vlivem digitálního

světa, formujícího „virtuální davy“, a to zejména na takzvaných „sociálních sítích“, které – mimo jiné díky technologiím – umožňují zhutnělou, stručnou a agresivní komunikaci (destruktivitu lze vyjadřovat mnohem jednodušší formou než solidaritu či lásku). Jelikož nejde o klinický, ale spíše morální problém, lze mu čelit především procesem trpělivé kulturní převýchovy, jež vyžaduje čas a individuální přístup. Samozřejmě není vyloučeno, že proti paranoii se dá bojovat i pomocí kolektivní iniciativy – Daniel Barenboim sestavil překvapivý orchestr z izraelských a palestinských hudebníků. A v různých zemích po historických obdobích, v nichž docházelo k hojným masakrům, umožnily návrat k normálnímu soužití komise pro vyšetřování a usmíření. Všechny tyto zásahy nicméně vyžadovaly přítomnost silných morálních vůdců, což svědčí o tom, že vyléčení z kolektivní paranoie není jen otázka medicíny.

Tímto tématem jsem se zabýval následujících deset let po zničení „dvojčat“ až do prvního vydání této knihy. V závěrečné kapitole najdete popis obavy, která je dnes nejen stále aktuální, ale mohla se dokonce i prohloubit. Pokud se s ohledem na obě světové války a studenou válku zeptáme „Kdo vyhrál?“, odpověď nás příliš nepotěší. V mnoha ohledech totiž vyhrála kolektivní paranoia.

První světová válka za čtyři roky svého trvání způsobila na Západě smrt nekonečně většího počtu lidí než všechny války 19. století dohromady. Její „příčinou“ byl nacionalismus. Historikové obvykle nacionalismus definují jako přesvědčení, že vlastní národ je nadřazen ostatním. To v Jungově psychologii odpovídá kolektivnímu „komplexu nadřazenosti“ neboli projekci všeho negativního do národa, který je považován za odlišný a méněcenný. Druhá světová válka – během níž zemřelo nejméně třikrát více lidí než během té první – byla vedena globální koalicí proti fašistickým ideologiím, extrémní formě nacionalismu. Kdyby přitom Hitler s Mussolinim

měli možnost sledovat přechod z 20. do 21. století, byli by nejspíš spokojeni. Po skončení světových válek, dekolonizaci a studené válce se nesčetné země rozpadly nebo změnily vzájemné vztahy prostřednictvím přesunu enormního počtu obyvatel a masakrů. Ba dokonce pomocí „etnických čistek“, což je proces deportace národů, již „stupnice varovných signálů genocidy“ Gregoryho Stantona považuje za stadium bezprostředně předcházející vyhlazení.⁸

Po obou světových válkách proběhla paranoicky i dekolonizace. Rozdělení Indie a Pákistánu bylo spojeno s migrací (15 milionů uprchlíků?) a masakry (jeden milion mrtvých?). I v rámci jednotlivých zemí politiku provázely vraždy: Mahátma Gándhí, Indira Gándhiová, Rádživ Gándhí, omezíme-li se na Indii a jedno konkrétní příjmení. V dlouhodobém horizontu se mezinárodní politika zakládala na nesmiřitelném boji dvou nepřátelských bloků: liberálněkapitalistického v čele se Spojenými státy americkými a komunistického pod vedením Sovětského svazu. Jejich soupeření trvalo bezmála půl století v rámci rovnováhy zvané MAD (*mutually assured destruction*, vzájemně zaručené zničení, založené na držení jaderných zbraní).

Počátkem devadesátých let studená válka, ustrnuvší ve strachu z MAD, skončila v naději na odzbrojení, jež se týkalo i nukleárního arzenálu.

Kolektivní nevědomí (nebo také kultura, budeme-li vycházet z antropologického, a nikoli psychologického pojetí) však po nepřátelích přímo prahne. Kvůli 11. září 2001 našel Západ v islámském fundamentalismu nového jezdce z apokalypsy.

Bývalý bezpečnostní poradce amerického prezidenta Cartera ve velkém článku z 15. listopadu 2003 varoval před nárůstem podobných *psychologických nebezpečí*, která se skrývají

8/ <https://www.genocidewatch.com/tenstages>.

za zdánlivým primátem teroristických hrozeb.⁹ Jak se zdá, úroveň informovanosti u veřejnosti bohužel neustále klesá a rozumné hlasy mizí jako romantičtí rytíři pod koly tanků paranoie – ta se zapojila do procesu globalizace a stala se rovněž celosvětovým fenoménem. Šestnáctého března 2017 už se objevila i v titulku hlavního článku na první stránce *The New York Times*.¹⁰ Tento epochální text začínal následujícím tvrzením: „Conspiracy Theories Have Replaced Ideologies at the Heart of Politics“ (Hlavním politickým tématem se namísto ideologií staly konspirační teorie). Nevěděl jsem, zda mám mít radost, že jsem si toho povšiml už v roce 2001, nebo si mám spíš dělat starosti, jelikož mezi všemi nebezpečími, co jich na světě je, se vytrácí smysl pro proporce.

V roce 2020 bylo obětí teroristických útoků v celé západní Evropě 38.¹¹ V porovnání s počtem lidí, již zemřeli na následky znečištění životního prostředí, je to směšné číslo. Podle vědců z EEA (European Environment Agency) napočítalo 27 členských států Evropské unie v roce 2020 celkem 238 000 předčasně mrtvých z důvodu špatné kvality ovzduší.¹²

Absence obav plynoucích z kontaminace životního prostředí má především psychologický původ. V knize poukazují

9/ Brzezinski, „To Lead, U.S. Must Give Up Paranoid Policies“, v: *International Herald Tribune*, 15. listopadu 2003, s. 4. Podtitulek hovoří ještě jasněji: Americans Are Going to Live in an Insecure World. Like Everyone Else, We Have to Learn to Live in It.

10/ Krastev, *The Rise of the Paranoid Citizen*, v: „The New York Times“, 16. března 2017, <https://www.nytimes.com/2017/03/16/opinion/the-rise-of-the-paranoid-citizen.html>.

11/ Tamtéž, srov. Global Terrorism Database, https://www.start.umd.edu/gtd/search/Results.aspx?page=1&casualties_type=f&casualties_max=&start_year=2020&ctp=2&all®ion=8&charttype=line&chart=overtime&ob=GT-DID&od=desc&expanded=yes#results-table. 12 <https://www.eea.europa.eu/publications/air-quality-in-europe-2022>.

12/ J.-B. de Montvalon, „Les Théories du complot bien implantées au sein de la population française“, v: *Le Monde*, 7. ledna 2018, http://www.lemonde.fr/societe/article/2018/01/07/les-theories-du-complot-bien-implantees-au-sein-de-la-population-francaise_5238612_3224.html.

na fakt – který však antropologie a historie náboženství znají už dlouho –, že lidé mají potřebu namířit prstem na rituální obětní beránky. O zbytek se postará špatná kvalita informací a špatná politika. Terorista si na roli zloducha snadno zvykne. Pokud jde naopak o znečištění životního prostředí, museli bychom svůj prst obrátit opačným směrem a namířit na sebe: kdo z vás nejezdil autem nebo netopil více, než doporučují směrnice, jejichž cílem je zlepšit kvalitu ovzduší? To by ale bohužel znamenalo intenzivnější sebekritiku nebo jednoduše více přemýšlení. To se ovšem příliš nezamlouvá občanům, kteří v médiích hledají spíše zábavu než informace – a tudíž ani majitelům novinových titulů a televizních stanic.

Tímto způsobem dochází ke zkreslování veřejného mínění i v zemích se silnou demokratickou tradicí: ve Francii podle *Le Monde* roste masa těch, již jsou přesvědčeni, že za největšími problémy, mezi něž patří například imigrace, stojí komplot nějaké té elity.¹³ Mezi mladými je procento „komplotářů“ dokonce ještě vyšší: to znamená, že v budoucnu by mělo dále růst. Ostatně *Le Monde diplomatique* už v roce 2015 zaznamenal, že nejen vyloženě politické události, ale už i zemětřesení bývají přisuzována působení konspiračních skupin.¹⁴

O mnoho lépe nevypadá ani žebříček obav v Itálii: třebaže v této zemi je mrtvých v důsledku znečištění ovzduší

13/ „Le Terrorisme, première source de préoccupation des Français, devant le chômage“, ve: „franceinfo“, 7. prosince 2017, https://www.francetvinfo.fr/faits-divers/terrorisme/le-terrorisme-premiere-source-de-preoccupation-des-francais-devant-le-chomage_2502183.html.

14/ Titulek na úvodní stránce *Le Monde diplomatique* č. 735 (červen 2015) zněl Vous avez dit „complot“? Odkazoval na obsáhlou interní reportáž na toto téma (s. 17–23), v níž paranoia zabírala dobrou čtvrtinu celého vydání tohoto měsíčníku. Ačkoli měly uváděné informace slušnou úroveň, neubránil se celý text „paranoickému stylu“: například na s. 7 byla řecká krize přisuzována konspiraci mezinárodních finančních institucí. Řecko se poté znovu vzpamatovalo právě díky dohodám mezi domnělými konspirátory a různými řeckými levicovými i pravicovými vládami, které se střídaly v rychlém sledu.

mnohem více než ve Francii, zatímco terorismus nemá prakticky žádné oběti. Hlavní obětí je všude psychická rovnováha.

MAD 2

Po třiceti letech nepřetržitého rozmachu obchodní globalizace a liberálněkapitalistického modelu byla na jaře 2022 oprášená hrozba jaderného konfliktu mezi Ruskem a Západem s takovou otevřeností, k jaké nedošlo ani během hrůzně rovnováhy zvané MAD, v níž svět ustrnul kvůli studené válce.

Z tohoto úhlu pohledu jsme tedy vstoupili do nové éry, která si zaslouží pojmenování MAD 2. MAD 1 bylo především ideologická konfrontace mezi liberálněkapitalistickým Západem a komunistickým Sovětským svazem. O hlavních etapách tohoto boje jsme se dozvídali z masových médií a z protokolů politických a diplomatických schůzek.

MAD 2 je ale něco jiného. Ruská federace se neoznačuje za komunistickou. Vůči Západu se neprezentuje jako alternativní společenský model, ale jako národní soupeř – tento protiklad nezohledňuje potřebu rovnováhy, nýbrž potřebu vítězství, vzájemného překonávání, porážek – ve vojenské i hospodářské rovině. Pokud jde o první rovinu, jde z Ruska strach – disponuje totiž největším jaderným arzenálem na světě¹⁵ a nasazení pouhé jeho části by znamenalo „vzájemné zničení“ (MAD), jež dominovalo studené válce. V ekonomickém ohledu je role Ruska sama o sobě směšná. Jeho HDP je zhruba o 20 % nižší než HDP v tomto směru tolik

15/ Srov. <https://fas.org/issues/nuclear-weapons/status-world-nuclear-forces/>.

zesměšňované Itálie.¹⁶ A přitom by Rusko mohlo působit hrozivě právě kvůli směšnosti. Tuto zemi totiž vede Kreml, který se vyznačuje neschopností smát se či usmívat se, což nahrazuje sklonem brát vážně sám sebe a svou imaginaci. Pro paranoika totiž není nesnesitelná představa, že jej ostatní napadnou, nýbrž právě představa, že se mu budou smát. Tímto dynamismem, jehož si povšiml už Dante, se budeme zabývat v úvodní kapitole věnované řeckému hrdinovi Aiantovi. V Kremlu přebývají noví jezdcí z apokalypsy.

Psychoanalytik nemá potřebné kompetence, aby mohl posoudit míru rizika války vedoucí ke vzájemnému zničení. Zato si uvědomuje, že na jaře 2022 se do kolektivního nevědomí navrátila panika z totální destrukce, i kdyby nebyly použity jaderné zbraně – tento fakt je, nezávisle na právě probíhajících válkách, sám o sobě vážný a destabilizující.

V „dominantních narativech“ se opakovaně projevují formy etnické, nacionalistické, paranoické nedůvěry, jako by je způsobila jakási „mediální infekce“. Kolektivní psyché je rovněž „infikována“ obrazem smrti v případech „soukromých“ vražd (kam lze zařadit i americký fenomén masové střelby, *mass shooting*) i individuálních sebevražd (šířených jako infekce prostřednictvím online výzev). Tyto jevy jsou tak živnou půdou samy sobě, ačkoli média o nich formálně informují za účelem jejich odsouzení.

Ještě před několika lety se zdálo, že před podobnými kolektivními psychopatologiemi dokáže ochránit „společenská smlouva“ a vnitřní konsenzus určitých – modernizovaných, ale málo masifikovaných – společností. To však už také nestačí. Připomeňme, že k nejhorším masakrům došlo na norské Utøyi a v novozélandském Christchurchi, ve dvou z nejmenších a nejnestabilnějších západních zemí, které jsou dosud

16/ HDP v roce 2021 v milionech amerických dolarů: Itálie 2 107 702; Ruská federace 1 778 782, srov. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>.

na hony vzdálené přemrštěnému používání střelných zbraní, jaké vidíme v USA.

Psychická infekce a sdělovací prostředky

Je globální strach v epoše, již jsme nazvali MAD 2, projekcí naší úzkosti, nebo se vztahuje na objektivní nebezpečí?

Nedůvěřovat něčemu, co neznáme, je samo o sobě nutností. Zvířata a člověk lovec-sběratel v přírodě znají téměř každého, na koho narazí: neznámí v nich naopak budí podezření. V postmoderní urbánní společnosti je však setkávání s neznámými pravidlem. Pokud chceme v každodenním životě obstát, musíme potlačit své pocity nebo je posunout do extrémně povrchní roviny. Pod povrchem se to však obávají jenom hemží.

Přechod od komunikace k *masové* komunikaci (*mass medium*) v 19. a 20. století znásobil možnosti projekce zla do vnějšího světa. Masová média odpovídajícím způsobem zredukovala analýzu sdělovaných informací (tisk, televize, internet) a zjednodušila narativy – stačí ukázat na zlo mimo nás.

Patologická paranoia se tak stává druhem „autonomního komplexu“, věnujícím se jedinému tématu a oproštěným od racionálního já a od filtrů logické či morální integrity. Autonomní démon, nedílná součást individuální i masové psyché, tak promlouvá, kdy se mu zachce. Nikoli tehdy, když to vyžadují objektivní okolnosti.

Paranoia je antipsychologie, a proto nezáleží na tom, zda její sdělení spočívá v krátkém sloganu nebo v nekonečném manifestu. *Mein Kampf*, jediný Hitlerův text, je velice dlouhý,

ale neustále opakuje jedinou prostou tezi: Německo je obětí komplotů a musí reagovat za každou cenu.

Podobně jako Hitler zveřejnili (online) dlouhé manifesty také atentátníci z Christchurch (74 stran) a z Utøye (1500 stran). Tyto dokumenty vycházejí z přesvědčení (počáteční vnuknutí paranoie), že existují islámské „plány“ na ovládnutí Západu. Třebaže ani jeden z uvedených argumentů není přesvědčivý, mohou se tyto texty díky internetu šířit mezi kompletním „virtuálním davem“. Za těchto předpokladů mentálně nejslabší jedinci snadno podléhají psychické infekci. Pakliže je příčina všeho zla označována za vnější, napadá politický diskurz právě ty subjekty, které oslovuje, a utvrzuje je v přesvědčení, že se nemusejí obracet do svého nitra, takže svou slabost ani nezpozorují. Psychologie je zde definitivně vyloučena ze hry.

S masivním využíváním sociálních sítí zhoustla frekvence sdělení a společně s ní se zvýšila i jejich míra násilí. Chceme-li být struční, musíme reálný svět ponechat stranou a v takovém případě je snadnější vyjádřit nenávisť než analyzovat a snažit se porozumět. V souladu s dalším psychologickým zákonem pak dochází k „odhalení“ osobnosti – která je uvnitř paranoických subjektů téměř nepřítomna – vně, totiž v nepříteli. Máme-li co do činění s psychicky křehkými jedinci, stává se pro ně tudíž fakt, že někoho nenávidí, předpokladem vlastní existence.

V posledních letech se navíc velkým „globálním akcelérátorem paranoie“ stala pandemie. Kritika plošného očkování zazněla i od vážených osobností – nicméně většina spontánních „antivaxerských“ skupin nevycházela ve svých tvrzeních z ověřitelných argumentů, nýbrž z axiomů podobných „zjevení“. Tento rys mají společný s počáteční vývojovou fází každého paranoického dynamismu (srov. 1. kap.).

Největším multiplikátorem davové paranoie je absolutní zjednodušování. Veřejnost se neorientuje ve všech možných

podobách mediálního hmbuku – týkajících se politických či zdravotnických témat – a jen těžko si utváří hlubší názor. Možnost rozlišovat je tak opět vyhrazena jednotlivcům, jejich schopnosti se zamyslet, jejich osamělosti.

Hérostratos, další archetyp

Vnitřní psychologický rozvoj je v postmoderním světě zanedbáván. Je paradoxní, že lidé se čím dál více posuzují podle neosobních vlastností – muži vystavují na odiv bohatství a moc, ženy zase operované a nákladně oděné tělo. Identita jednotlivce závisí rostoucí měrou na dojmu, kterým dokáže zapůsobit na ostatní. A tak je dnes velmi aktuální takzvaný „Hérostratův syndrom“. Hérostratos, celkem neznámá postava z antického Řecka, podpálil roku 356 př. n. l. slavný chrám ve svém domovském městě Efesu jenom proto, aby se sám proslavil. On i jeho jméno byli odsouzeni k smrti – a zabít měl být i ten, kdo toto jméno vysloví. Patologičtí však nejsou bohužel jen jednotlivci. Patologické může být i celé kolektivní nevědomí, kultura, jež tyto jednotlivce obklopuje. Vzpomínka na Hérostratovo jméno se totiž uchovala, zatímco jméno stavitele Artemidina chrámu v Efesu, jednoho ze sedmi divů světa, upadlo v zapomnění.

À propos studená válka: americké politické myšlení zavedlo termín „*de-terrable*“ – to, čemu lze předejít vzbuzováním hrůzy z možných následků. Nejhorším zločinům se bohužel pomocí zastrašování dá zabránit jen těžko. Toho, kdo hodlá provést teroristický čin, jakým byl útok na newyorská „dvojčata“, nezastaví žádná hrozba trestu, dokonce ani hrozba zabití. Atentátník se totiž ještě před činem rozhodl, že po jeho dokonání zemře – tímto způsobem opustí svůj anonymní

život, dá mu smysl a zároveň se ještě proslaví. Totéž platí i pro téměř všechny (bývalé) studenty, kteří se dopustili masakrů na amerických školách. Můžeme se oprávněně domnívat, že muž, který od roku 2000 vládne v Kremlu – aniž by, na rozdíl od sovětských vůdců, zastupoval jakoukoli ideologii –, je stížen tímto syndromem v obrovské míře. Žije v jiné dimenzi, kde na něj neplatí ani zastrašování.

Toto psychologické riziko se tudíž vztahuje jak na individuální, tak i na kolektivní odpovědnost. Před sedmdesáti lety napsal Jung o psychologii jaderného konfliktu:

Apokalypsa, která je právem zařazena na konci Nového zákona, jej přesahuje do budoucnosti, která je se všemi apokalyptickými hrůzami na dosah ruky. K vyvolání světové katastrofy může stačit v neuváženém okamžiku rozhodnutí, k němuž dojde v nějaké hérostratovské hlavě. Nit, na níž visí náš osud, se ztenčila. Nikoli příroda, ale „genius lidstva“ si uvázal osudově neblahou oprátku, na níž se může kdykoli popravit.¹⁷

Únor 2023

17/ Jung, *Antwort auf Hiob* (1952), č. překlad *Odpověď na Jóba*, Vyšehrad, Praha 2015, s. 103.

Paranoia

Elisabeth, která jen pokrčila rameny,
když jí ve škole na záda napsali *Mexican*.

A Louisovi Dermignymu, francouzskému historikovi,
který své děti učil v roce 1945 německy.

Tento text by neexistoval v současné podobě bez čtení, názorů a korektur řady lidí. Rád bych poděkoval alespoň těm hlavním, mezi něž patří Carole Beebeová-Tarantelliová, Eugenio Borgna, Ferruccio a Anna Cabibbovi, Marina Conti-ová, Marco Deriu, Nicole Janigrová, Franco Livorsi, Martin Mumelter, Roberto Scarpa, Massimo Tafi.

Dále děkuji Caterině Grimaldiové za pomoc při sestavování seznamu literatury a Mariuccii Tresoldiové za přepisování.

Eva Pattisová mi kromě nesčítných názorů na tento text poskytla prostor na psaní.

Aiantovo šílenství

*Vítězství by s boží pomocí i nevýznamný muž přec dobyl, já
si však tak věřím, že i bez nich získám slávu tu.*

– Sofoklés, *Aiás*, s. 767–769

Když toto drama začíná, došlo už k tomu, co nelze odestát.

Aiás ví, že konec se blíží, a věří, že to bude jeho triumf. Díky nepřekonatelné síle a odvaze dostal vlastní rukou povinnosti válečníka. Povraždil nepřátele. Proč by nemělo být zničení nepřátel jeho triumfem? Ruka se přece řídila pokyny jeho mysli a jeho mysl se řídila hrozným podezřením. Právě v té chvíli se tento hrdina zřekl faktů i rozumu.

Aiás má jediný zájem – aby byl uznán nejsilnějším bojovníkem. Jelikož je to jeho jediný zájem a on existuje pouze v něm, je odsouzen k životu v osamění. Řídí se svými samotářskými myšlenkami.¹⁸ Absence lidí a jiných zájmů je však proti přirozené povaze lidské psyché, která reaguje a stávající prázdno zaplní. Osoby, které Aiás ve skutečném světě odmítal, se znovu objevují v jeho mysli. Odvržená skutečnost se znovu vynoří v podobě nočních můr a chorobných představ. Promění se v nedůvěru. To, co se Aiás snažil potlačit, se triumfálně vrací. Aiantův psychický život je jako jedno velké podezření, které co nevidět vybuchne.

To, co my, moderní lidé, vnímáme jako vnitřní obrazy, bývalo však kdysi chápáno jako projevy bohů. A bohové neměli v lásce tuto postavu, která byla silná, ale umíněná, věrná, ale prostá. Příliš prosté bylo její přesvědčení, že je v právu. Když chtějí bohové někoho zničit, začnou tím, že jej zbaví sebevlády. Aiás se tváří, že bohy nepotřebuje. Jejich pomoc odmítá.

Podobná postava – osamělá nejen na zemi, ale i na nebesích – podstupuje vážné riziko. Lidský rozum se musí sklonit před vyššími silami. Všemohoucnost není lidská. Neomezená mysl oproštěná od lidí i bohů, bez hranic či ukotvení může zbloudit.

Už na začátku tragédie, již Sofoklés Aiantovi věnoval, bohové dovolili, aby jeho nezakotvená mysl odlétla jako onen silný, pohrdavý a osamělý pták (*aietós* či *aetós*, orel), po němž jej Zeus – podle Pindara – pojmenoval.¹⁹

A Pindaros Aianta miloval, a jak ho miloval! Dokážeme ho pochopit, jelikož city klasického světa jsou nám tak blízké a zároveň tak vzdálené. Homér, Pindaros, Sofoklés jsou autory onoho hrdinského světa, ale stejně tak i jeho hrdiny, jeho protagonisty. Odysseus a Aiás, ale také Homér, Pindaros

18/ Srov. Sofoklés, *Aiás*, 614.

19/ Srov. Pindaros, *Istmické zpěvy*, VI, 49–54.

a Sofoklés jsou vzájemně propojeni. Ze svých představ o jednotlivých postavách si nemůžeme odmyslet obraz jejich autorů. Pindaros svádí souboj s Homérem úplně stejně jako Aiás kříží meč s Hektorem. Pindaros ve svých verších ustavičně napadá Homéra a vyčítá mu, že Odyssea ověnčil slávou a Aianta naopak znevažil.²⁰

Aiás je kompaktní, přímočará, jednolitá postava. Jeho obraz se nedal nasnímat v nekonečných variacích epické básně. Díky vzájemnému přenosu emocí mezi Homérem a Odysseem – mezi autorem a postavou – je Odysseus ve výsledku zosobněním složité, variabilní, přizpůsobivé povahy. „Kde takových je třeba,“ bude se Odysseus popisovat i mimo *Odysseiu*, „takový jsem já.“²¹ Tak zněla tradice. Odysseus byl protagonistou dlouhé básně, v níž se neustále střídají zpěvy a témata. Neměl být jen mužným bojovníkem jako Aiás – musel v sobě obsáhnout i ženskou citlivost. Odysseus se těší přízni Athény, bohyně důvtipu. Vlastnosti, již dovedl k dokonalosti a která spočívá především ve schopnosti myslet mnoha různými způsoby. Neupínat se k jediné věci. Odysseus je složitý a trochu podlý, podobně jako antičtí bohové. Odysseus bohy ctí a obává se jich, protože jim rozumí.

Tak se zrodila *Odysseia*.

Bylo by naopak nemožné napsat *Aianteu*. Podobně jako nejde složit kompletní hudební skladbu na jeden motiv. Aiantovi neměla být věnována báseň, nýbrž tragédie, která je jednotou času, místa a děje²² – vyprávění hutné stejně jako on. Krátké a intenzivní. A tak o něm pravděpodobně největší z antických dramatiků napsal pravděpodobně první ze svých tragédií (cca 445 př. n. l.).

20/ Srov. tamtéž, *Nemejské zpěvy*, VII, 20–30; VIII, 24 a dále; *Istmické zpěvy* IV, 35 a dále; VI, 49 a dále.

21/ Sofoklés, *Filoklétés*, 1049.

22/ Srov. Aristotelés, *Poetika*, 7, 18.

Sofoklés při svém prvním autorském pokusu v jediném díle obsáhl velikost a nemožnost tragického myšlení.

Tragické a paranoické myšlení totiž nejsou kompatibilní. Jsou to dva protiklady. Tragédie neměla pouze bavit, ale také vychovávat – názorně ukázat život v jeho rozporuplnosti. Člověk touží konat dobro, a přitom se podílí na zlu, vůle nemá žádný význam, poněvadž neví, co doopravdy chce.

Aiás se nemýlí proto, že se mýlí, nýbrž proto, že je pod vlivem paranoie ovládán jedinou myšlenkou, netečnou k lidské složitosti. Jakmile se mu tato utkvělá představa vyjeví, věří, že pochopil zásadní pravdu.

Sebou samým – skutečným charakterem, osobností – se naopak stává teprve tehdy, když poprvé namísto slepého plnění povinností učiní rozhodnutí. Jde o nevyhnutelně krátký okamžik, poněvadž se rozhodne zemřít.

Sofoklés stvořil Aiantovu tragickou postavu tak, že jeho sílu a povýšenost nafoukl do titánských rozměrů.²³ Pindaros by měl své výčitky adresovat spíše jemu než Homérovi – u Homéra se totiž Aiás k bohům nikdy nechová arogantně.

Sofoklův *Aiás* začíná scénou z tábora Řeků obléhajících Tróju. Hlavní postavu nikde nevidíme, zato jsou tu Athéna a Odysseus. Bájný rek sděluje bohyni, že byla povražděna vojenská zvířata. Houfy a stáda, všechno leží v kalužích krve. Proslychá se, že to udělal Aiás.

Athéna klidně bere situaci do svých rukou.

Po Achillově smrti měla být jeho zbroj přidělena nejlepšímu z Řeků. Výběr se ihned zúží na Aianta a Odyssea. Porota dá přednost Odysseovi, protože ji ovládají Agamemnón s Menelaem, jeho odvčecí spojenci. Athéna si přála, aby z obou kandidátů zvítězil ten schopnější, nikoli ten silnější.²⁴ Aiantovi

23/ Srov. Pohlenz, 1947, kap. 12.

24/ Srov. Kerényi, 1958, s. 335.

zase jednou uškodila jeho osamělost. Tato osamělost se však stává zdrojem podezření a na základě tohoto podezření roste počet i význam Aiantových nepřátel. Kvůli svému výlučnému kultu síly má pocit, že soupeří se všemi, čímž jeho izolovanost ještě zesílí. Nedůvěra plodí nedůvěru, jako v začarovaném kruhu. Pokud chce Aiás v této samotě přežít, může se spolehnout pouze na sílu válečníka, jejímž nejskvělejším symbolem jsou Achillovy zbraně. Okruh možností se v Aiantově mysli postupně zužuje. Achillova výzbroj už není jen odměnou, získat ji už není jen jedna z mnoha možností, je to nutnost. Zbraně jsou všechno. A zbraně se vykupují zbraněmi.

V noci vychází Aiás ze svého stanu. S taseným mečem, aby zabil ty tři – Odyssea, Agamemnóna a Meneláa. Nemůže čekat. Ve své paranoii je totiž přesvědčen, že nepřátel je mnoho. V první řadě je tu i jeden nepřítel, který není člověk – je to čas. Když paranoia pojme svou ústřední myšlenku, chce neprodleně přejít k činu. Nepřipouští prázdná místa v mysli a právě tak ani v čase. Nehodlá s ničím otálet.

Jak je ale možné, že všichni tři Aiantovi nepřátelé jsou stále naživu a pobita jsou naopak zvířata? Athéna seslala do Aiantovy mysli falešné obrazy. Oči mu – jak říká – zastřela klamným preludem šílenství a smrti.²⁵

25/ Athéna je v očích moderního člověka antickým symbolem fungování rozumu. A první zásada rozumu zní, že v něm nemohou zůstat prázdná místa. Podobně jako přírodní zákony se i ty psychické vyhýbají prázdnu. Neobsazená místa se proměňují v houby, do nichž prosakují obrazy z nevědomí. Dokonce i v klidovém stavu, ve spánku, se mysl zaplňuje obrazy. Říkáme jim sny. Tyto potřeby lidské mysli jsou samozřejmě odedávna známy. Dnes je však rádi ignorujeme. Dnes se psychickým aktivitám nesnažíme porozumět, ale pokoušíme se je produktivně organizovat. Stále více eliminujeme fantazii a meditaci – činnost, v jejímž rámci se „prázdná“ mysl nechá naplnit – ze strachu, že se setkáme s obtížnými obrazy svého vnitřního světa. Prázdnu naší mysli čelíme předměty – televizí, videohrami, tiskovinami –, které nás z vnějšku zásobují nevýčerpatelným množstvím stereotypních a prefabrikovaných obrazů. Tím udržují v bezpečné vzdálenosti naše vnitřní obrazy a intenzivní pocity, jež jsou s nimi spojeny. Nechceme žít. Chceme se dívat a poslouchat věci napodobující život. Vyhýbáme se životu v první osobě.

Aiantova mysl, jež se kvůli jeho samotářským zvyklostem zcela vyprázdnila, potřebovala obrazy lidí. Bohyně Athéna mu je poskytla. Jsou to však fiktivní obrazy. Namísto nepřátel pobil Aiás zvířata. Sebeklam člověka, který se příliš spoléhá na svou osamělost a podezření, se stal jeho pastí.

Nyní se Athéna s úsměvem obrací na Odyssea: „Vždyť nepřátelům smát se nejsladší je smích.“²⁶ Paranoia své nositele zesměšňuje. Můžeme se na to však dívat i z obrácené perspektivy – smích těch druhých dokáže vzbudit dřímající paranoii. Kdokoli může znejistět, když se mu druzí smějí a on neví proč. Smích je totiž ve skupině stejně nakažlivý jako agresivita. Často jde o agresivitu v jiné formě. Když podezřívavý člověk vidí nepřátele, je tím nejstrašnějším z nich nikoli ten, kdo je ozbrojen mečem, nýbrž ten, kdo se směje. Ale *odhaluje* podezření nepřítele, nebo je naopak *vytváří*? Dante o stovky let později ztvárnil podobný perzekuční blud: „Právem by se Žid smál a řek: zlom vaz!“²⁷ Ještě než křesťanovo pochybení stihne boží trest, dostane se mu posměchu od Žida.

Neschopnost se smát je nejstarším ukazatelem paranoie. Schopnost smíchu je nejpřirozenější obrana proti této chorobě – nikoli bezdůvodně je tradičním nástrojem obrany židovského národa, věčné oběti paranoických záchvatů. Okradený, který se směje, jak pravil Shakespeare, sám okrádá zloděje.²⁸

Řeční dramatici ve snaze o vyváženost střídali bolest, sublimovanou ve smutné moudrosti tragédie, s konflikty, sublimovanými v osvobozujícím smíchu komedie. Tragédie a komedie se měly uvádět společně. *Kómos* (odtud *komedie*) byla *skupina* (původně ponocujících a poněkud opilých mladíků)

26/ Sofoklés, *Aiás*, 79.

27/ Dante, *Ráj*, 5, 81.

28/ Srov. Shakespeare, *Othello*, I, 3, 207–208: „Zloděje okrádá, kdo se mu směje, / sám sebe jen, kdo želí bez naděje.“ (*The robbed that smiles / steals something from the thief / he robs himself that spends a bootless grief*)

nakažená kolektivním entuziasmem. Vyváženost komedie spočívá rovněž v proměně ničujícího posměchu v moudrý a shovívavý úsměv.

V Aiantově dramatu však smích nemůže být vykoupen úsměvem. My, diváci této tragédie, víme, že směšná – postrádající introspekci, zvědavost, femininní citlivost – je Aiantova mysl. Aiantova mysl je v podstatě prázdná. Jelikož prázdnost se dle přírodních zákonů musí zaplnit, zmocní se ho pocit, že se něco chystá. Něco nového a neznámého, čemu jeho mysl nedůvěřuje, ale na co se – jelikož to má zapotřebí – spoléhá. Čeká a jeho napětí roste. V určité chvíli tomu prostému člověku postačí, když se mu nabídne nepřítel, a on se paradoxně uklidní – nebo také rozzuří, poněvadž pro něho to v nastalé situaci znamená totéž. Hlavně že už nežije v nejistotě. Už se nemusí tak strašně namáhat, aby pochopil, co se děje. Zjednodušující mechanismus paranoické logiky funguje spolehlivě: přítomnost nepřítele vše vysvětluje. Z podezření, že došlo ke spiknutí, se stane jistota.

Athéna volá na Aianta, který je ve stanu: „Hle, Aiante, já volám tě už podruhé! [...] Těž mi pověz, zdali meč jsi řádně smočil v krvi řeckých vojáků?“ „Tím mohu chlubit se a neříkám, že ne. [...] To tak, že nikdy už mě trápit nebudou! [...] Ať oloupí mě teď, již mrtví, o mou zbroj!“ „Nu buďsi, a jak dál syn Láertův – jak s ním jsi přitom naložil?“ „Ten fešák sedí, paní, uvnitř, spoutaný.“ „Co dřív chceš učinit neb co tím vyzískat?“ „Dřív přivážu ho k sloupu stanu v ohradě... [...] a až mu zkrvavím hřbet bičem, zahyne.“ Poté se Aiás vrací do stanu.²⁹ Athéna s ním nechtěla mluvit, jen ho předvést Odysseovi. Scéna se uzavírá krátkým dialogem Odyssea s bohyní. Dialogem, který se už netýká Aianta, nýbrž každého lidského osudu.

Dřív to vypadalo, jako by Aiás žil spořádaným životem.

29/ Sofoklés, *Aiás*, 89–117.

A přitom bohové během okamžiku zničí jeho existenci. Jsme jenom stíny, jež může vymazat jedno rychlé gesto. Člověk nemá být nikdy pyšný na to, jaký je! Odysseus dochází k poznání, že soucítí s osudem svého protivníka, a tím truchlí i nad svým vlastním.³⁰

Minula noc. Pláž a krajinu myslí znovu ozářilo světlo. Aiantova družka Tekméssa už byla o masakru zpravena, ale neví, odkud se vzala pobitá zvířata. Sbor tvořený Aiantovými mořeplavci to ví, ale netuší, kdo je usmrtil. Tekméssa rozmlouvá s námořníky a všichni se tak dovtipí, co se stalo. Tragická pravda je odhalena v celé podobě.

Když Aiás spatřil krev, krev a kusy zvířat, začal přemýšlet, co se vlastně přihodilo, a dozvěděl se to od Tekméssy. I jeho válečnická čest je nyní rozsekána na kusy. Dočista se zesměšnil. Nejsilnější rek pozvedl meč proti kozám a jehňatům. Nesnesitelná představa. „Jen vizte, jaká vlna, vlna zdvižená bouří krvavou, kolem mne se kupí! [...] Nuž usmrťte mě též!“³¹ Ze všeho nejhorší je však pomyšlení, že se mu teď přátelé smějí.

Aiás se vzpamatoval z paranoie teprve po vraždění: a tak ho toto probuzení neosvobodí, nýbrž uvězní ve věčném žaláři výčitek.

Obrací se k Tekmésse a žádá ji, aby mu přivedla jejich syna. Něžně k němu promlouvá a přeje mu, aby byl nositelem dobrých vlastností svého otce, ale měl větší štěstí než on. Tekméssa hovoří s Aiantem, připomíná mu radosti rodinného krbu, životních jistot, lásky. To vše se rodí ze vztahu a ve vztahu: pokud zemře on, zůstane jí i dítěti jen bolest a hanba. To jsou však lidská slova toho, kdo žije uprostřed lidí a jejich složitého světa. Takové řeči jsou Aiantovi naprosto cizí.

30/ Srov. tamtéž, 118–133.

31/ Tamtéž, 350–360.

Zaprvé nežije uprostřed lidí, ale sám, pohroužen do své nedůvěry a vyznáváje kult jedné jediné věci. Ten, kdo žije mezi lidmi, zažívá i kolektivní povinnosti, které je sdružují: společné hodnoty, jako je například úcta k rodině. Kdo však žije v nedůvěře, není obklopen lidmi, nýbrž soupeři. A jedinou povinností, kterou máme vůči soupeřům, je porazit je.

Aiás v sobě navíc popírá všechny psychické vlastnosti, které označujeme jako femininní; nedokáže pochopit ženu ani vzbudit ve své mysli jiné než válečnické city. Sofoklés ve svém příběhu tuto situaci vyjadřuje pomocí jasných symbolů. Tekmessa – jak to bylo v mykénské společnosti běžné – byla válečnou kořistí a teprve poté se stala Aiantovou družkou a matkou jeho syna. Aiás se k ní však stále chová jako k otrokyni. Vydává jí rozkazy. Pokouší se u ní najít jakousi útěchu, ale nedokáže s ní vést dialog – a možná je přesvědčen, že toho není hodna. Spojení se ženou je plodem síly a stejně tak je i Aiantův vztah k nejženštějším částem vlastní osoby pouze otázkou síly, moci. Je třeba je podrobit mužné vůli, již je jako jediné povoleno se projevit. Aiás se nestará o femininní vůli, která navazuje vztahy, vyžívá se v estetice či lásce, hrách či náboženských slavnostech – o vše, co podle Perikla stvořili právě Řekové, aby zahnali smutnou náladu.³²

Zdá se, jako by se tragická atmosféra po tomto velkém utrpení pročistila.³³ Aiás nás překvapuje. Moudře promlouvá sám k sobě. Tvrdí, že je třeba ctít rodinné vztahy, dělat to, co je pro rodinu správné. Všechno je relativní. Po bouři následuje klid. Po noci den, po léte podzim. A stejně tak je třeba mít na paměti, že z nepřítele se může stát přítel a z přítele nepřítel.

Aiás nade vše toužil, aby mu Řekové, jeho lidé, darovali

32/ Srov. Thúkýdídés, *Dějiny peloponéské války*, II, 38, I.

33/ Srov. Sofoklés, *Aiás*, 646 a dále.

Achillovu zbroj. Posledního daru se mu naopak dostalo od nepřítele, od Hektora. To je výmluvný a symbolický fakt, protože se Aiantova mysl něčemu otevírá a něco přijímá pouze ve vztahu k protivníkovi. Nikoli vlivem přátelství či lásky. Po vznešeném souboji Aiás Hektorovi daroval svůj pás a Hektor Aiantovi svůj meč.³⁴ Aiás nyní prohlašuje, že jej na skrytém místě zahrabe do země. Dary od nepřátel přinášejí jen zmar, dodává. My, kteří mu nasloucháme, si však nejsme zcela jisti, zda jde skutečně o zmar.

Tato slova vyvolávají v divákovi tragédie rozpolcené, nejednoznačné pocity. Tragická ironie – jak si žádá její poslání – je vyjádřena v promluvě, která může být potvrzením zcela opačných výkladů.

Aiás už nehovoří o smrti a krvi. Že by se smířil s osudem? Naráží na skutečnost, že se smířil sám se sebou? Zřekl se myšlenek na sebevraždu? Aiás mluví v náznacích, nejasně. Tak to v tragédiích často bývá, cílem je udržet naši pozornost. V tomto případě jde však o hlubší příčinu. Aiantovo šílenství pramení z jeho osamělosti a podezření. Chceme-li je pochopit, musíme – podobně jako autor tragédie – najít tu správnou indicii a podívat se na ně z odstupu. Nedat tolik na doslovnou řeč, nýbrž proniknout do logiky jeho nářeků, dvojznačností, nepřímých odkazů.

Do Aiantovy mysli se totiž možná vloudila lidskost a právě ta ho mohla svést ke shovívavému pohledu na rodinu, věrného nepřítele (Hektora), nepřátelsky nakloněné Aiantovy spojence (Odysseus, Agamemnón, Meneláos) – poněvadž je správné, že city se střídají podobně jako roční období. Když má někdo jediný cit, je nepřirozeně sám – když se navrátí mezi lidi, začne se v něm opět střídat hněv a láska.

Aiantova slova by však zároveň mohla být slovy člověka, který se s konečnou platností oddal podezření a smrti – protože

34/ Srov. *Ilias*, VII, 206–310.

po odhalení pravdy se Aiantovým největším nepřítelem na život a na smrt stal Aiás sám. V jeho prostém, celistvém světě musí nutně existovat nepřítel, jehož je třeba zničit. A po odhalení jeho kolosálního, směšného omylu si stud a čest žádají, aby byl jejich původce zničen. „Buď čestně žít má, nebo čestně zemřít ten, kdo šlechetný je muž [ve smyslu ‚člověk‘, pozn. překl.],“³⁵ připomíná Aiás. Je na nás, abychom rozhodli, zda je tento člověk skutečně člověkem, jelikož zákony, jimiž se řídí jeho život či smrt, se vztahují výhradně na něho, nikoli na společenství či milovanou osobu.

Už brzy se v této tragédii dozvídáme, že meč má být zražen do země, aby něco – nikoli člověk, nýbrž mořský břeh, půda, příroda, do níž se člověk po své smrti navrácí – drželo jeho rukojeť, až na něj Aiás nalehne a nechá se probodnout. Nejprve je třeba pohrbit rukojeť meče, aby pak mohl být pohřben jeho majitel. V tuto chvíli už víme, že předchozí chvála všeho, co se střídá, byla chválou konečnosti a rovněž chválou konce. Aiás už osaměl ve své vlastní smrti a vidí kolem sebe jen to, co má krátké trvání.

Zatímco se hrdina vzdaluje po pláži, přichází posel. Připomene nám, že to, co má krátké trvání, může být i ku prospěchu věci. Věstec Kalchás předpověděl, že Athénin hněv, proměnlivý stejně jako všechny emoce bohů, bude Aianta stíhat jen po dobu jednoho dne. Stačí, když přežije dnešek, a zítra bude opět volný.

Dnes se bohyně ještě zlobí, protože Aiás urazil bohy. Když opouštěl rodinný dům, otec mu kladl na srdce: „Milý synu, oštěpem hled' zvítězit, však vždycky s bohem vítězit!“ A on? „Ach, otče,“ odpověděl, „vítězství by s boží pomocí i nevýznamný muž přec dobyl, já si však tak věřím, že i bez nich získám slávu tu.“ A v boji řekl Athéně, jež k němu přistoupila, aby ho povzbudila: „Ó paní, jiným Řekům přispěj! Tam, kde

35/ Sofoklés, *Aiás*, 479.

já však stojím, nepronikne nikdy nepřítel.³⁶ Toto smýšlení přesahuje lidskou míru a to bozi nikdy neodpustí.³⁷

Vše se odehraje velice rychle. Aiás ještě před rozbřeskem zarazí do země meč a zpečetí svůj osud. Loučí se s mořskými břehy a okolní přírodou – tento člověk nemá žádné další lidi, kterým by dal sbohem. Žádá bohy, ať zařídí, aby jeho tělo našel bratr Teukros a aby byli Agamemnón s Meneláem potrestáni. Nato se zabije. Kvůli podezření, osamělosti a touze po titulu nejlepšího válečníka, jeho jediném životním cíli, jsou Aiantovy myšlenky jednotvárné – při odchodu ze života přeje jiným opět jenom smrt.

Kdo se naopak snažil smrti vzdorovat životem, byl Hektor! Jde o vůbec nejlidštější postavu v krutém světě epické tvorby. Byl silný, nejskvěleji vládl mečem, ale pokaždé jej třimal s notnou dávkou citu. Jako jediný z válečníků *Iliady* nebojoval ani tak za slávu, jako spíš proto, aby uchránil Tróju – ženy a děti ve městě – před vražděním Řeků, k němuž by jistě došlo. Hektor nepřežil, ale jeho cit ano, jelikož přemohl osamělost a podezření, které s ní jde ruku v ruce. Hektorův meč je tedy velkolepým symbolem. Aiás však jeho rukojeť zarazí do země a čepelí si proklaje hrud': použije meč opačně. *Převrácení symbolických procesů* se s tragickou pravidelností vyskytuje u paranoiků v každé době: v mysli vyzbrojené podezřením se kreativita symbolů mění v destruktivitu, životodárný proces ve smrtící. Důkazy nám neposkytuje ani tak psychiatrie, jako spíše historie.

Aiás získá zpět svou čest, ale s konečnou platností se odevdá smrti: zřekne se pozornosti svého okolí, po níž možná nevědomě – víc než po čemkoli jiném – toužil, když chtěl být obdivován. V souboji popsáném v *Iliadě* spojuje Aianta s Hektorem osud smrti. Hektora proto, že patří k Trójanům

36/ Sofoklés, *Aiás*, 767–769.

37/ Srov. tamtéž, 748–777.

předurčeným k porážce a vyhlazení. Aianta proto, že se sám vyloučil ze středu Řeků, kteří přitom zvítězili.

Také dary, které si vymění, se stanou nástroji smrti. Hektorův meč, jenž bránil život trójských dětí, přinese Aiantovi smrt. A Achilles strhne z těla poraženého Hektora pás neporazitelného Aianta. Připne jím trójského hrdinu ke svému vozu, učiní z něho zvířecí trofej a cválá s ním tak dlouho, dokud ho neusmýká k smrti.³⁸

Do závěru tragédie zbývá ještě několik scén. Na jevišti se objeví Teukros, Aiantův nevlastní bratr, který se postará o obřadné uložení do hrobu. Tekméssa zoufale nařiká nad mrtvolou muže, jehož milovala. I v nás vzbuzuje tento muž, který dokázal tak málo milovat, soucit, ba dokonce láskyplnost. Nebylo by bývalo lepší, kdyby místo vzdorování bohům zkusil otevřít náruč lidem? Možná však ani jeho nikdy nikdo neobjal, byť symbolicky. Teukros se bojí přinést tuto zprávu otci Telamónovi: „Vždyt vlídněji on neumí se usmát ani ve štěstí.“³⁹ Začínáme tedy tušit, v jak pochmurném rodinném prostředí ten nezdolný obr vyrůstal. Z jakého emocionálního chladu nejspíše pramenila jeho podezíravost, kvůli níž po citové stránce zcela zakrněl.

Agamemnón podotýká, že to, co činí muže mužem, není síla těla, nýbrž síla rozumu.⁴⁰ Společně s bratrem Meneláem se pokoušejí zabránit rituálnímu pohřbu člověka, který je chtěl zabít. Jen ať jeho tělo roztrhají psi a ptáci!

Nato zasáhne sám Odysseus, Aiantův nejzavilejší nepřítel. Ví, že každý jednou zemře. Tváří v tvář smrti jsou pohřební obřady posledním, křehkým vykoupením. S nečekanou mírností je prosí, aby je Aiantovi neupírali, a nakonec oba přesvědčí, aby nepotupili mrtvého ani samotnou smrt.

38/ Srov. Sofoklés, *Aiás*, 1131 (s. 506): Sofoklova verze je krutější než podání této scény ve XXII. zpěvu *Iliady*.

39/ Sofoklés, *Aiás*, 1011 (s. 506).

40/ Srov. tamtéž, 1250 a dále.